

IV sinifdə rəbitəli nitq üzrə aparılacaq işlərə dair

Professor Bəşir Əhmədov

IV sinif şagirdlərinin rəbitəli nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan dili proqramında 40 saat vaxt nəzərdə tutulmuş, lakin bu sahədə müəllimin görəcəyi işlərə dair orada heç bir konkret məsləhət verilməmişdir. Bunu nəzərə alaraq, həmin sinifdə aparılacaq ifadə və inşalar haqqında müəyyən fikir söyləməyi lazım bilirik.

Rəbitəli nitq inkişafı dedikdə, birinci növbədə, şagirdin öz fikrini səlis, aydın, ardıcıl, yığcam və təsirli şəkildə ifadə etməsi nəzərdə tutulur. Şagird gərək əvvəlcə ifadə edəcəyi fikri yaxşı mənimsəsin, sonra isə onu dil cəhətdən doğru ifadə edə bilsin. Demək, rəbitəli nitq hər bir məzmunun özünəməvafiq forma ilə ifadə edilməsindən ibarətdir.

Rəbitəli nitqə verilən başlıca tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Nitq məzmunca dolğun olmalıdır. Şagird dildən öz fikrini başqalarına çatdırmaq, eləcə də başqalarının fikrini başa düşmək üçün istifadə edir. Fikir olmayan yerdə, onu ifadə etməyə ehtiyac da olmaz; yəni dil də olmaz. Bunu nəzərə alaraq, hər şeydən əvvəl, şagirdin haqqında danışacağı materialı yaxşı mənimsəməsinə çalışmaq lazımdır.
2. Şagirdin danışdığı material müəyyən məntiqi ardıcılıqla ifadə edilməlidir. Fikrin ardıcılığı pozulduqda nitqdəki rəbitə də pozulur və dinləyən şəxs danışanı çətinliklə başa düşür.
3. Dolğun məzmun və ardıcıl hadisələr qrammatik, üslubi cəhətdən düzgün qurulmuş, leksik cəhətdən zəngin olan cümlələrlə ifadə olunmalı, hər bir sonrakı cümlə əvvəlki ilə müəyyən məntiqi və sintaktik əlaqəyə girməli, onun mənasını açmalı, tamamlamalıdır.
4. Rəbitəli nitqin dolğun və səlis olması, şagirdin əsas və ikinci dərəcəli hadisələri bir-birindən ayıra bilməməsi, mühüm əhəmiyyəti olan məsələləri ön plana çəkə bilməsi ilə bağlıdır. Çünki bəzən şagird hadisənin ümumi inkişaf xəttində əsas yer tutan məsələni unudur, az əhəmiyyəti olan məsələlər üzərində dayanır ki, bu da mənasız uzunçuluğa, fikrin zəif və natamam ifadə olunmasına gətirib çıxarır.
5. Rəbitəli nitqə verilən tələblərdən biri də odur ki, şagird hazır kitab cümlələrini əzbərləməsin, fikrini müstəqil, sərbəst şəkildə ifadə edə bilsin. Onun yazısında, danışığında öz üslubi, öz nəfəsi, öz ruhu hiss olunsun. M.İ.Kalinin hazır kitab cümlələri ilə danışan şəxslər haqqında

demişdir: “Sizin düşüncəniz işləmir, yalnız diliniz işləyir”¹. “Hələlik siz öz dilinizlə deyil, özgə dili, hazır cümlələrlə danışmağa çalışırsınız. Sizin çıxışlarınızla öz fikriniz, canlı fikir bürüzə verilmir. Sizin nitqiniz insanı qızdırmayan ay işığına bənzəyir. Öz cümlələrinizi özünüz qurmalsınız”².

Deməli, rəbitəli nitq şagirdin müstəqilliyini, yaradıcılıq meylini və inkişaf etdirməlidir.

IV sinif şagirdləri, əsasən, insanın aşağıdakı növlərindən istifadə etməlidirlər: təsvir xarakterli inşalar; mühakimə xarakterli inşalar; hekayə (təhkiyə) xarakterli inşalar; məqalə xarakterli inşalar və s. İfadə yazıların isə cəmi iki növündən, geniş və yığcam, istifadə olunur.

Şagirdlər haqqında danışdıqları və ya yazdıqları obyektə iki cəhətdən düzgün dərk etməlidirlər: onlar mövzunu (nədən bəhs olunur?) və qarşıya qoyulmuş məqsədi (necə bəhs olunur, nəyi aşkar etmək lazımdır?) başa düşməli, bu iki anlayışı (mövzu və əsas fikir) qarşılıqlı əlaqədə verməyi bacarmalıdırlar. Bu məsələ ona görə vacibdir ki, şagirdlər çox vaxt ya mövzudan kənara çıxır, lazım olmayan şeylərdən söhbət açırlar, ya da mövzunu, onun irəli sürdüyü mətləbi əhatə etmir, həddindən artıq qısa yazır və ya danışirlər.

Bu tiptən olan nöqsanları aradan qaldırmaq üçün yeni dərslərdə bir sıra zəruri tapşırıqlar verilmişdir. Məsələn, verilmiş sərəlvhələrdən mətnin məzmununa daha çox uyğun gələni seçin; verilmiş mətnə müvafiq ad verin (sərəlvhə tapın); mətndən onun məzmununu daha dolğun əks etdirən cümlələri tapın və s.

Müəllim şagirdlərin yazdıqları ilk inşalardan 1-2-sinin kollektiv müzakirəsini təşkil edərək məzmunun necə əhatə olunduğunu, artıq cümlələrin lazımsız yerə işlədildiyini, eləcə də, əksinə, bəzi cümlələri işlətməyin zəruriliyini əyani şəkildə şagirdlərə çatdırma bilər və çatdırmalıdır.

İnşanın və ifadənin mövzusu, məzmunun mövzuya uyğun gəlib-gəlməməsi, mövzunun əhatə olunub-olunmaması üzərindəki bu cür iş bütün il boyu, sisteməlik şəkildə davam etdirilməli, nöqsanlar müntəzəm olaraq islah edilməlidir.

IV sinif şagirdləri iki cür təsvirlə qarşılaşırlar. Bunlardan biri “rəsmi” təsvirdir. Bu, təsvir edilən əşyanın, hadisənin ən mühüm zahiri əlamətlərini aşkara çıxarmaq və yazıda (eləcə də şifahi nitqdə) əks etdirməkdir. Təsvirin digər növü bədii təsvirdir. Burada şagird bütün zəruri əlamətləri yox, onlardan daha çox xoşuna gələni, daha vacib hesab etdiyini təsvir edir. Məsələn, uşaqlara deyək ki, pişiyi həm “rəsmi” (elmi), həm də bədii cəhətdən təsvir etməyi tapşırmaq olar. Şagirdlər birinci halda öz yazılarında onun (pişiyin) xarici görkəmini, başqa pişiklərdən fərqlərini (eləcə də oxşarlığını) əks etdirirlər. İkinci halda isə təsvir edilən pişiyin hansı cəhəti ilə daha çox maraqlandıqlarını, bu pişiyin hansı əlamətinin

¹ M.İ.Kalinin. Kommunist tərbiyəsi haqqında, Uşaqgənənəşr, Bakı, 1948, səh. 50

² Yenə orada, səh. 60-61

onların daha çox xoşuna gəldiyini (məsələn, çevikliyi, qocalığını, siçanlara aman verməməsini və s. əlamətlərdən birini) əsaslandırmağı, ətraflı şəkildə “nümayiş” etdirməyi əsas məqsəd kimi qarşıya qoya bilərlər. Təsvir elə verilməlidir ki, onun əsasında cisim və hadisəni təsəvvür etmək, şəklini çəkmək mümkün olsun. Belə inşalar şagirdlərin diqqətini, müşahidəçilik qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, onlarda elmi və bədii üslubun formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Metodik ədəbiyyatda şagirdlərin müşahidəçilik qabiliyyətinin (və bununla əlaqədar nitqini) inkişaf etdirmək üçün maraqlı tapşırıqlar verilmişdir. Məsələn, Y.İ.Tixeyeva “İbtidai məktəbdə şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları” (M., 1965) adlı əsərində belə tapşırıqlar təklif edir: 1) Səhər məktəbə gələrkən yolunun üstündə olan binalardan birinə nəzər sal: bu binanın əsas əlamətlərini yadda saxla. Sonrakı günlərdə də müşahidəni davam etdir. Yeni əlamətlər tapmağa çalış. 2) Sınıfdə mən sənə həmin binanı təsəvvüründə canlandırmağı tapşıracağam. Binanı yazılı şəkildə təsvir edəcəksən. Evə qayıdarkən yazdığınla binanın əlamətlərini yollüstü bir də tutuşdur. Səhvlərini düzəlt...

Bunlar “rəsmi”, elmi təsvirə aid nümunələrdir. Bədii təsvirdə əvvəl şagirdin diqqətini daha çox cəlb edən əlamət göstərilir, sonrakı cümlələr isə məhz bu əlamətə, onun açılmasına, əsaslandırılmasına xidmət göstərir. Məsələn, “Mənim pişiyim çox çevikdir...”, cümləsi ilə başlanan inşada bütün sonrakı cümlələr həmin çevikliyin nədən ibarət olmasına həsr edilir, şagird öz pişiyinin, doğrudan da çevik olduğunu əsaslandırmağa səy göstərir.

IV sinifdə şagirdlərə divar qəzeti üçün məlumat xarakterli inşalar (məqalə) yazmaq da öyrədilir. Bu məqsəd üçün əvvəlcə “Azərbaycan pioneri” qəzetindən, “Pioner” jurnalından müəyyən məqalələri oxumaq, müzakirə etmək (struktura cəhətdən), onun əsas əlamətlərinin şagirdlərə çatdırmaq yaxşı olar. Uşaqlar başa düşürlər ki, belə yazıların əsas cəhəti bir hadisə, bir şey haqqında sadəcə məlumatın verilməsindən ibarətdir. Nəticədə şagirdlərin hər biri sinifdə, məktəbdə, küçədə, ailədə və s. müşahidə etdikləri maraqlı bir hadisə haqqında məqalə yazır, məlumat verirlər.

IV sinif şagirdləri üçün ən zəruri və çətin inşa növlərindən biri mühakimə xarakterli inşalardan ibarətdir. Belə inşalar üç hissədən ibarət olur: 1) irəli sürülən əsas fikir (tezis), 2) bu fikrin, yəni tezisə əsaslandırılması (sübut) və 3) nəticə.

Nəticə öz mahiyyətinə görə, tezisə başqa formada ifadəsidir, yəni sübuta yetirilmiş tezisdir.

İnşa-mühakimələrdə şagirdlər ən çox aşağıdakı nöqsanlara yol verirlər: tezisi düzgün ifadə edə bilməmək; tezisi sübut etmək üçün lazımi faktların düzgün seçilməməsi; nəticənin tezisə və onun sübutuna uyğun gəlməməsi; tezis, sübut və nəticə arasında əlaqənin pozulması və s. Mühakimə xarakterli inşada şagird əsasən, bu və ya digər əlamət, şey və s. necədir? və niyə belədir? suallarına cavab

verməlidir. Məsələn, o, “Mən riyaziyyatı sevirəm” hökmünü verirsə, həmin hökmü əsaslandırılmalı, riyaziyyatın həyatdakı mövqeyini, əhəmiyyətini və s. səviyyəsində meydana çıxarmağı bacarmalıdır. Yalnız belə olduqda biz deyə bilərik ki, bəli, şagird öz fikrini (tezisini) sübut etdi, bizi inandırdı!

Şəxsi müşahidə (baş vermiş hadisənin əks etdirilməsi mənasında) əsasında aparılan inşaalar, bir növ, hekayə janrına uyğun gəlir. Belə ki, şagird özünün şahid olduğu, gördüyü (bəzən də eşitdiyi) bir hadisəni təhkiyə yolu ilə ifadə edir. İnşanın bu növü üç əsas hissədən ibarət olur: a) hadisənin baş verməsi, b) hadisənin inkişaf edərək ən gərgin vəziyyətə çatması, c) hadisənin nə ilə nəticələnməsi. Göründüyü kimi, bu ardıcılıq ədəbiyyatşünaslıqda işlədilən anlayışlara uyğun gəlir. Şagirdlərə “Yolda”, “Tarlada” kimi mövzular üzrə inşa-hekayə yazdırmaq olar.

IV sinif üçün yeni “Azərbaycan dili” dərslisinin ən yaxşı cəhətlərindən biri odur ki, burada inşa və ifadələrin mətnləri, planı, aparılma qaydaları və s. xüsusi tapşırıq mətnləri şəklində əhatə edilmişdir. Ona görə də dərslük müəllimləri metodik cəhətdən düzgün istiqamətləndirir və bizi bu məqalədə hərtərəfli söhbət açmaqdan xilas edir. Yalnız onu qeyd edim ki, proqramda nəzərdə tutulmuş 40 saatın, təxminən, üçdə bir hissəsi (14 saatı) ifadəyə, üçdə iki hissəsi isə (26 saatı) inşa yazılara həsr olunmalıdır. İfadələr dərslükdə olan (bəzən də əlavə) mətnlər üzrə aparılmalı, bu yazıların geniş və yığcam növlərindən istifadə edilməlidir.

İnşaların yuxarıda göstərdiyimiz növlərinin hər birinə aid il ərzində 2-3 yazı aparmaq məsləhətdir. Daha dəqiq desək, şəkil üzrə inşa, təsvir xarakterli inşa, mühakimə xarakterli inşa, inşa-hekayə, inşa-mühakimə, əvvəli verilmiş mətni davam etdirmək və s. növlərin hər birinə aid il ərzində azı iki dəfə yazı aparmaq lazımdır.

Müəllimlərə məsləhət görürük ki, şagirdlərin rabitəli nitq vərdişlərini inkişaf etdirməkdən ötrü əlavə məlumat almaq üçün aşağıdakı kitabdan istifadə etsinlər: Ə.Əfəndizadə, B.Əhmədov və başqaları, Azərbaycan dilinin tədrisi, II hissə, “Maarif”, 1966, səh. 120-168

"Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi", Bakı, 1971, №3